

Nyelv, biológia, szabadság:
A 90 éves Chomsky jelentősége a tudományban és azon túl

Kenesei István

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya szokásos májusi éves közgyűlési konferenciasorozatának témájaként a 2018-ban 90. életévét betöltő Noam Chomsky munkásságát tartotta időszerűnek. A korlátozott időkeret miatt az MTA Székházának Felolvasótermében május 10-én csak a mondattankutató Dékány Éva, a (nyelv)filozófus Forrai Gábor, a nyelvelsajátítás-kutató Gervain Judit, a pszicholingvista Pléh Csaba és az evolúciókutató biológus Szathmáry Eörs előadásai hangzhattak el. Már akkor is tudtuk, hogy lehetőségünk lesz további témakörökkel is kiegészíteni a készülő könyv tematikáját, s ezért felkérhettünk további szerzőket is, mint a politológus Antal Attilát, az elméleti nyelvész Bródy Mihályt, a matematikai nyelvész Kornai Andrászt és a kommunikációkutató Tóth Benedeket, aminek köszönhetően a jelen kötet Chomsky munkásságának számos területéről tud szólni, alkalmasint kritikusan is, de remélhetőleg az olvasó szerint is magas színvonalon. Sajnálattal kellett tudomásul vennünk a kötet szerkesztésének utolsó fázisában, hogy Szathmáry Eörs, akit időközben az MTA egyik kutatóközpontja főigazgatójának neveztek ki, az akadémiai kutatóhálózatot érintő fejlemények miatt a kötetünk számára ígért cikkét nem tudta befejezni, így arról le kellett mondanunk.

A 90 éve született Noam Chomsky neve és tevékenysége a nyelvészetben belül és kívül igen jól ismert a világon. Áttekintésként csak néhány adat, hogy elhelyezhessük őt a tudomány szokásos ismérvei alapján. A jelen Előszó írásakor a ma is rendkívül aktív Chomsky csaknem 1000 publikációját összesen 350 000-nél is több műben idézték, azaz az elmúlt 65 év alatt évenként kb. 5400-ban. Hetenként nagyjából 500 új hivatkozás mutat műveire: sokaknak egész életükben nem jut ennyi. Hirsch-indexe a szinte elképzelhetetlen 170-es, azaz 170 olyan publikációja van, amelyre ennyi vagy ennynél több hivatkozást kapott.¹

Tevékenysége nem csupán a nyelvészetre és társtudományaira terjed ki. Hadd soroljam fel munkásságának főbb területeit: nyelvtudomány (nyelvelmélet, mondattan, jelentésemélet, fonológia); matematikai, valamint számítógépes nyelvészet (de csak az 1960-as évek közepéig, bár máig hivatkoznak akkori munkáira); pszicholingvisztika, kognitív tudomány; nyelvelsajátítás; elmefilozófia; evolúcióelmélet, a nyelv evolúciója; kommunikáció- és médiatudomány; politika, politikaelmélet, gazdaságpolitika.

Kötetünk e területek közül igyekszik minél többet lefedni, sorban a nyelvelméletet (Bródy Mihály), a mondattant (Dékány Éva), a jelentéseméletet és az elmefilozófiát (Forrai Gábor), a matematikai nyelvészetet (Kornai András), a pszicholingvisztikát és a kognitív

¹ Összehasonlításképpen a nemrég elhunyt világhírű fizikusnak, Stephen Hawkingnak (1942-2018) a 900 fölötti művére csaknem 100.000 hivatkozás jut, Hirsch-indexe pedig 103. Forrás: a *Harzing's Publish or Perish* nevű szabadon hozzáférhető program, amely a Scholar Google alapján gyűjti és rendszerezi az adatokat. Az adatokat 2018. decemberében kérdeztem le.

tudományt (Pléh Csaba), a nyelvelsajátítást (Gervain Judit), a kommunikáció- és médiatudományt (Tóth Benedek), és a politikaelméletet (Antal Attila).

Nyilvánvaló, hogy Chomskyt kezdetben a nyelvelmélete tette ismertté, ez „ágyazott meg” a távolabbi eső területeken (média és politika) folytatott munkássága, illetve ilyen irányú aktivizmusa hírének és befolyásának, de ha azt hinnénk, hogy a politikai, illetve a médiával foglalkozó írásai emelik magasra az idézettségét, akkor nagyot tévednénk, mert a lista tetején 20-30 ezres hivatkozásokkal az eredeti szakterületébe tartozó könyvei, tanulmányai állnak.

A pálya kezdetei

1928. december 7-én született; szülei a századforduló táján a cári Oroszországból kamasz-, illetve gyermekkorukban kerültek Amerikába, majd az 1920-as években ugyanabban a modern héber nyelven oktató philadelphiai zsidó tanintézetben kaptak állást. Chomsky a John Dewey pedagógiai elveit követő szabad szellemű általános iskolából, majd egy szokásos színvonalú középiskolából igen tehetséges diákként 16 évesen került be az USA egyik legjobb felsőoktatási intézményébe, a Pennsylvanai Egyetemre, de hamar elunta magát, az ottani oktatás ugyanis semmiféle intellektuális kihívást vagy élvezetet nem nyújtott.

Apja a baráti társaságából ismerte az egyik első amerikai nyelvészeti tanszék alapító professzorát, Zellig S. Harrist (1909-1992), akit megkért, figyeljen oda a fiára. Harris tanácsára Chomsky logikai és filozófia tárgyú kurzusokat vett föl, miközben nyelveket is tanult, de két év múlva már éppen ott akarta hagyni az egyetemet, amikor Harris, aki az akkori idők egyik legjelentősebb strukturalista nyelvésze volt, de akinek Chomsky addig inkább csak a politikai nézeteivel rokonszenvezett, megbízta egy feladattal.

Erre Chomsky így emlékezett: „A tényleges bevezetésem a nyelvészetbe 1947-ben történt meg, amikor Zellig Harris ideadta *A strukturális nyelvészet módszerei* c. könyvének a kefelevonatát, hogy elolvassam. Nagyon izgalmasnak találtam, majd a Harrisszel folytatott több beszélgetés után úgy döntöttem, hogy nyelvészetből fogok szakdolgozatot írni.” (Chomsky 1975: 25)² Ez volt tehát Chomsky első találkozása a nyelvészettel, és ebből az egyáltalán nem bevezetés színvonalú műből tanulta meg a nyelv elméleti vizsgálatának az alapjait. Szakdolgozatát mester fokozatú diplomamunkává fejlesztette tovább; harminc évvel később egyébként még azt is kiadják.³

Kiváló filozófiatanára, Nelson Goodman (1906-1998) szerzett ösztöndíjat számára a Harvardon, ahol 1951 és 1955 között a strukturális nyelvészet technikai megújításával kellett volna foglalkoznia, de ehelyett a generatív nyelvészet alapjait vetette meg. Megírt ugyanis egy csaknem 1000 oldalas művet, *A nyelvelmélet logikai szerkezete* címmel, majd elküldte az MIT Press elődjének, mint a szerinte egyetlen erre alkalmas kiadónak. Természetesen postafordultával elutasították, hiszen azidőtájt is elvárták, ha valaki egy könyvtervvel – és ekkora könyv tervével – jelentkezik, akkor legyenek folyóiratokban megjelent publikációi, márpedig neki addig csak egyetlen cikke jelent meg. Viszont a kéziratból kivett egy fejezetet, beadta doktori disszertációnak a Pennsylvanai Egyetemre, és ezzel szerezte meg 1955-ben a PhD fokozatot. A könyvet némileg rövidített formában végül 1975-ben adták ki, de a kézirat

² Harris könyvét I. a Hivatkozásokban Harris 1951 alatt. A könyv 1960-tól kezdve változatlan tartalommal *Structural Linguistics* cím alatt jelent meg. (Ahol külön nem jelzem, ott az idézeteket én fordítottam.)

³ Chomsky 1979.

mikrofilmes változata kb. 1000 példányban terjedt világszerte, még az MTA Könyvtárába is jutott belőle.

Ebben az időszakban egészen a 60-as évek elejéig Chomsky több közleményt jelentetett meg, amelyeket utóbb a matematikai nyelvészetet megalapozó tanulmányok gyanánt tartanak számon és máig hivatkoznak rájuk, jóllehet maga Chomsky ezt a tudományterületet azóta nem műveli (Chomsky 1956, 1959, Chomsky – Miller 1958). Igaz, a kritikákra, melyek akkori munkásságára vonatkoznak, ma már csak legyint.⁴

Mivel a Harvardon nem volt lehetősége elhelyezkedni, elsősorban a legendás híró Roman Jakobson (1896-1982) tanácsára és segítségével az ugyancsak Cambridge-ben lévő Massachusetts Institute of Technology (MIT) elektronikai laboratóriumában alkalmazták, ahol gépi fordítással foglalkoztak. A bemutatkozó beszélgetésen nem palástolta elítélő véleményét, s ennek ellenére, vagy éppen ezért fel is vették. A fonológus Morris Halléval (1923-2018) úgy gondolták, az MIT ideális környezet lehet egy nyelvészeti program megalapítására, ugyanis lévén műszaki jellegű intézmény, nem voltak bölcsész- vagy társadalomtudományi szakok, tanszékek, amelyek keresztbe feküdtek volna egy olyan újfajta nyelvészet, kognitív tudomány és filozófia oktatásának, amit Chomsky és munkatársai a 60-as években ki akartak alakítani. (Barsky 1998)

Az 50-es évek második felében Chomskyt már kezdték egyre több helyre meghívni, 1957 után pedig, amikor a főleg mérnökhallgatóknak írt (és általa nem sokra becsült) alig 120 oldalas nyelvészeti jegyzete megjelent egy gyakorlatilag ismeretlen új holland kiadónál *Syntactic Structures* címen, de főleg miután Robert B. Lees (1922-1996) alapos és elképzeléseit melegen támogató ismertetését közölte a *Language*, a legrangosabb nyelvészeti folyóirat, Chomsky neve egyre jobban hangzott.⁵

A *Janua Linguarum* sorozatnak ez a negyedik kötete éppen rövidege és közérthetősége miatt lett alapkönyv nyelvészemzedékek számára, a sorozat címéhez híven valóban kaput nyitva végső soron a nyelvek jobb megértése felé. Alapgondolatai azonnal elterjedtek és nemcsak nyelvészek, de matematikusoktól mérnökökig mások is élvezettel forgatták és idézték, ha mást nem, legalább híres példamondatát, a *Colorless green ideas sleep furiously* („Színtelen zöld eszmék dühösen alszanak”) szósort, amely egyébként azt volt hivatva illusztrálni, hogy egy mondat akkor is lehet (nyelvtanilag) jólformált, ha egyébként értelmetlen.

A kötet lényegi mondanivalója, ami megragadta a nyelvészközvéleményt, azonban nem ez volt, hanem az úgynevezett strukturalista vagy deskriptív nyelvészetnek szögesen ellentmondó ama tétel, hogy a nyelvet, azaz bármely nyelv szabályrendszerét lehetetlen zárt korpuszok alapján „felfedezni”, hiszen a nyelv (lehetséges) mondatainak száma bizonyíthatóan meghalad minden véges számot. Némileg egyszerűsítve akármely mondatba el tudunk ugyanis helyezni például egy vonatkozó mellékmondatot, majd abba egy másikat, és így tovább, pl. *Láttam azt a fiút, aki látta azt a lányt, aki látta azt a fiút, aki látta ..., aki a vonaton belga sört ivott.* A példamondat tartalmilag „üres” volna ne tévesszen meg bennünket: itt a nyelvet meghatározó szabályok lehetőségeire mutatunk rá, hiszen éppen ezek révén lehet megvalósítani a végtelen változatosságú jelentéseket. A nyelvnek ez az ún. rekurzív jellege az egyik alapelv,

⁴ Ez Kornai Andrásnak a jelen kötetben megjelent cikkére is vonatkozik, amelynek angol változatát Chomsky pár mondatban magánlevélben kommentálta.

⁵ Chomsky 1957, Lees 1957.

amely Chomsky egész pályáját végigkíséri és ez a tulajdonság mind a gondolkodás szabadságának, mind a nyelv kialakulásának döntő momentumává vált számára.⁶

A nyelv és a gondolkodás szabadságának tézise állította szembe a 20. század közepének uralkodó pszichológiai nézetrendszerével, a behaviorizmussal is, amelyet először 1959-ben az irányzat legnagyobb kortárs alakjának, B.F. Skinnernek (1904-1990) a *Verbal Behavior* c. könyvéről írt 30 oldalas recenziójában támadott meg.⁷ Ugyancsak a szabadság iránti igénye határozza meg a médiáról szóló elemzéseit és kritikáját. A tudomány és a társadalom kérdésfeltevéseit egyazon problémaparadoxon két oldalaként láttatja. Platón problémája a tudományos kutatás alapkérdése: hogyan vagyunk képesek oly csekély számú és megbízhatatlan adat és bizonyíték dacára ilyen sokat tudni a körülöttünk lévő világról? Orwell problémája ennek fordítottja: hogy lehet az, hogy a demokratikus társadalmakban működő szabad sajtó révén bennünket érő tömérdek információ ellenére olyan keveset látunk meg a körülöttünk zajló társadalmi, politikai és gazdasági élet valóságából? (Chomsky 1986: xxv-xxix)

A mondatszerkezetektől Skinneren át Darwinig

Chomsky hatása a társtudományokra már a bevezetőben idézett bibliográfiai adatok fényében is felmérhetetlennek bizonyul. Ebben a rövid áttekintésben még a nyelvészeti munkásságát sem vállalkozom részletesen taglalni, csupán néhány momentumra hívom fel a figyelmet.

Chomskyt mindig is a nyelv formális vonatkozásai érdekelték, főleg a mondattaniak, de pár rövid kirándulás erejéig a hangtani, fonológiai tulajdonságaira is kitért. E tekintetben a 20. század eleji saussure-i fordulat teljes jogú örökösének mondható – szemben azokkal a magukat funkcionális-kognitívnek nevező vagy a nyelv és a társadalmi mozgások viszonyát vizsgáló irányzatokkal, amelyek a nyelvnek ezt a formai meghatározottságát tagadják vagy negligálják. A jelentésstanban sem a fogalmi, hanem csupán a logikai összefüggések ragadták meg a figyelmét. De nemcsak azzal volt nagy újtó, hogy a nyelvet eleinte véges számú elemből létrehozható gyakorlatilag korlátlan számú mondathalmazként határozta meg, hanem azzal is, hogy a nyelv, vagyis a mondatok mint alapegységek tulajdonságait kizárólag szerkezetből függő viszonyokként jellemezte. Mindezt nem az embertől független absztrakt rendszerként, hanem az emberi elme tulajdonságaként, annak alkotórészeként vázolta fel.

Amint arra Dékány 2019 is utal kötetünkben, pár évvel ezelőtt összeállítottak egy listát azokról az empirikus eredményekről, amelyek a generatív nyelvészet elmúlt évtizedeiben időtállóan bizonyultak. A hét fejezetbe rendezett és 53 elemet tartalmazó sorozatot nemhogy bemutatni, de felsorolni sem érdemes, hiszen részletes magyarázat nélkül egyik sem lenne érthető, hiszen ehhez komoly mondattani előtanulmányokat kellene folytatni.

Dékány Évának azonban az említett ülészakon tartott előadásából egyet felidézek, amelyet a az e kötetben szereplő cikkében már csak rövidebben foglal össze.

A mondatátszövődés az a jelenség, amely során egy alsóbb (azaz alárendelt vagy más néven: beágyazott) mondat egy darabja egy felsőbb vagy beágyazó/mátrix mondat részévé válik, mint (1) példánkban a *valaki* helyére betehető *kit* kérdőszó az (1b), illetve az (1c) sorban. A szabály tehát ez: „Ha egy nyelv megengedi a mondatátszövődést, akkor nem szab határt

⁶ A rekurzió technikailag pontosabb meghatározását l. Dékány Évának e kötet számára írt cikkében (Dékány 2019).

⁷ Skinner 1957, Chomsky 1959b.

annak, hány tagmondat lehet az elmozdított összetevő és az őt eredetileg tartalmazó mondat között.”

- (1) a. Azt szeretnék, hogy megválasszunk valakit elnöknek.
- b. Kit szeretnék, hogy megválasszunk ___ elnöknek?
- c. Kit hallottál, hogy szeretnék, hogy megválasszunk ___ elnöknek?

Csak hogy ami érdekes ebben, az nem a korlátlan mozgathatóság tulajdonsága, hanem pontosan az, hogy ez mikor nem valósulhat meg. Ezt illusztrálják a szigetjelenségek, vagyis az a helyzet, amely megakadályozza, hogy az egyébként értelmes és elvben lehetséges mondatok létrejöhessenek: ezeket ugyanis a mondattani összefüggésekre vonatkozó korlátozások megakadályozzák, és ezeket a különböző nyelvek egyazon minta szerint alkalmazzák: csakis az állítmány központi tagjához (az ígéhez vagy melléknévhez) tartozó vonzathoz, esetünkben a tárgyi alárendelésből (2a) lehet kiemelni a kérdőszót. A csillaggal helytelennek jelölt (2b-d) zárójelzett tagmondataiból, azaz sorban határozói, vonatkozó, alanyi tagmondatokból, és a (2e) mellérendelő szerkezetből kiemelve a kérdőszókat viszont elfogadhatatlan, vagyis nyelvtilanilag hibás mondatokat kapunk.

- (2) a. Kivel mondta János, [hogyan találkozott ___]?
- b. *Kivel voltál dühös, [miután találkoztál ___]?
- c. *Kivel gyógyult meg a diák, [aki találkozott ___]?
- d. *Kivel [hogyan találkozott ___], zavarta Marit?
- e. *Kivel találkozott János [Marival és ___]?

Van, aki Chomskyt egyenesen Newtonhoz hasonlítja, mint például Bródy (2019), de az előbb említett empirikus általánosítások véleményem szerint nem hasonlíthatók össze a newtoni törvények szigorúságával és kivétel nélküliségével, még a nyelvet alapvetően meghatározó rekurzió elve sem, hiszen az említett általánosítások közvetlenül nem vezethetők le belőle. Chomsky inkább a nyelvtudomány kopernikuszi fordulatát valósította meg, de mintegy Kepler invenciójával és kepleri hűséggel minden ellenállással szemben ragaszkodva erkölcsi, ha úgy tetszik, „hitbéli” elveihez.

Az 1959-ben megjelent Skinner-bírálatát nem egyszerűen kritikával illette a behaviorizmus nyelvvel kapcsolatos felfogását, hanem a nyelvi képességeket az elme, illetve az agy működésének tulajdonította, valamint megtette az első lépést a nyelvelsajátítás új modellje felé, más szóval megalapozta a kognitív tudományt. Itt csak egyetlen passzust mutatott be belőle, amely valójában egy új kutatási programot vázolt fel:

„Ami a nyelvelsajátítást illeti, világos, hogy a megerősítés, az esetleges megfigyelés és a természetes kíváncsiság (az utánszóra való erős hajlammal együtt) fontos tényezők, amint a gyermeknek a különféle, sajátos és látszólag igen komplex módokon való jelentős képességei az általánosításra, a hipotézisek alkotására és az »információfeldolgozásra«, amelyeket még nem tudunk leírni vagy megérteni se, és amelyek nagyrészt veleszületettek, vagy esetleg a tanulás, illetve az idegrendszer érése során az útján fejlődnek ki. Az, ahogy ezek a tényezők a nyelvelsajátítás során működnek és hatnak egymásra, teljességgel ismeretlen. Nyilvánvaló, hogy amire az ilyen helyzetben szükség van, az nem más, mint a kutatás, nem pedig a

dogmatikus és önkényes állítások, amelyeket a kísérletes irodalomnak ama csekély töredékére alapozunk, amely történetesen érdekel bennünket.”⁸

Pléh Csaba a jelen kötetben szereplő cikkében Chomskynak a pszicholingvisztikára gyakorolt hatását így foglalja össze: „Chomskynak [...] a pszichológiai véleményvezér szerepe annak köszönhető, hogy munkássága kezdete az 1960-as években egybeesett a modern kísérleti pszichológia, s tágabban, a modern embertudományok kognitív fordulatával, amiben Chomsky nagy szerepet játszott. Sok személyes visszaemlékezés, például korabeli munkatársa, George Miller élet-összefoglalója, és számos interjú alapuló feldolgozás és szisztematikusabb történeti összefoglaló is rámutatott arra, hogy a kognitív szemlélet keletkezésének *annus mirabilise* 1956 volt. Az az év, amikor az MIT szervezésében egy szemináriumon találkoznak a kor logikai alapú mesterséges intelligencia modelljének képviselői, Newell és Simon, a modern nyelvészet formális megújítója, Noam Chomsky, valamint az első kísérleti kognitív pszichológusok, mint például George Miller. Rádöbbenek, hogy van egy közös mondanivalójuk: az emberi elme belső szervezettségének komputáció alapú elmélete.” (Pléh 2019)

Chomsky számára a nyelv biológiailag van meghatározva, eredetében szerinte a kommunikáció nem játszik szerepet, a nagy evolúciós ugrás a gondolkodás, tehát egy belső, immanens mentális folyamat alapvető megváltozása miatt következett be. Darwinra hivatkozva fejt ki gondolatmenetét: „Darwin volt [...] az első, aki [azt a következtetést], hogy »az embert egyedül az különbözteti meg az alsóbbrendű állatoktól, hogy neki szinte végtelenül nagyobb hatalma van a legváltozatosabb hangcsoportok és eszmék összekapcsolására«, [...] az emberi evolúcióval kapcsolatos eredeti elképzelés keretei között fogalmazta meg. Az elmélet kortárs változata az emberi evolúció kutatásának egyik vezető tudósa, Ian Tattersall tollából származik. [...] Tattersall ezt a hirtelen és váratlan eseményt [a nyelv kialakulását] egy nagyon szűk időintervallumon belül, valamikor az 50 és 100 ezer évvel ezelőtti időszakban helyezi el. A pontos dátumokat egyelőre még nem sikerült tisztáznunk, és mostani vizsgálódásunk szempontjából nem is lényegesek. Sokkal fontosabb azonban, hogy a nyelv váratlanul tűnt fel. [...] Minden nyelv hierarchikusan strukturált kifejezések [korlátlan számú] elrendezését biztosítja, amelyek két egymással érintkező területen is értelmezéseket alkotnak: a külsővé tételhez érzékelési-mozgási (szenzomotoros), a mentális folyamatokhoz pedig fogalmi-szándékbeli (konceptuális-intencionális) interpretációkat hoznak létre.”⁹

A nyelvet Chomsky nem valamiféle platonikus létezőnek, társadalmilag meghatározott külsődleges szabályrendszernek, hanem az ember biológiai meghatározottsága részének tekinti: „A bionyelvészet terminust 1974-ben Massimo Piattelli javasolta egy olyan nemzetközi konferencia témájaként, amely az MIT-n evolúciós biológusokat, idegtudósokat, nyelvészeket

⁸ „As far as acquisition of language is concerned, it seems clear that reinforcement, casual observation, and natural inquisitiveness (coupled with a strong tendency to imitate) are important factors, as is the remarkable capacity of the child to generalize, hypothesize, and »process information« in a variety of very special and apparently highly complex ways which we cannot yet describe or begin to understand, and which may be largely innate, or may develop through some sort of learning or through maturation of the nervous system. The manner in which such factors operate and interact in language acquisition is completely unknown. It is clear that what is necessary in such a case is research, not dogmatic and perfectly arbitrary claims, based on analogies to that small part of the experimental literature in which one happens to be interested.” (Chomsky 1959b)

⁹ Chomsky 2018: 33sk. (Kisantal Tamás fordítása)

és olyan további szakembereket hozott össze, akik a nyelvvel és a biológiával foglalkoztak. Az egyik elsődleges vitakérdés az volt, mennyire egyediek a látszólag nyelvi jellegű elvek e kognitív rendszer számára, mivel ez volt az egyik alapkérdés biológiai szemszögből tekintve, illetve ami központi fontosságú volt az egyedi nyelvfejlődés és a faj evolúciója szempontjából.”¹⁰

A társadalmi igazságosság hirdetője

Áttérve Chomsky tevékenységének egy további, eredeti tudományszakától távolabb eső területére, korai társadalmi-politikai elkötelezettségéből következően a 60-as évek óta elemzi és kritizálja az Egyesült Államok külpolitikáját és gazdasági rendszerét.

Chomskyt mindig is foglalkoztatta a politika érvényre juttatásának az eszköze, a média tevékenysége. Tóth Benedek (2019) írásából idézek: „[Chomsky és Edward Herman modellje szerint] a tömegmédi a modern kapitalista tömegtársadalmak egyik legfontosabb szocializációs és integrációs eszköze: megteremti és fenntartja azt a világot, amelyben »napjainkban a legtöbb ember él«. A tömegmédi a maga szelekciós mechanizmusaival, tartalomképző- és megjelenítő eljárásaival előállítja és fenntartja a társadalmilag érvényes tudás rendszerét, a közbeszéd lehetséges pozícióit, témáit és hangnemét. A tömegmédi a működését és szerkezetét meghatározó, rajta kívül álló erők a modell szerint a médiába beépülő úgynevezett »szűrők« által fejtik ki hatásukat.

1. A tömegmédi a mérete és tulajdonosi köre: a piac szűk tulajdonosi kör birtokában lévő hatalmas konszernek formáját ölti napjainkra.
2. Reklámozás: ez a szűrő arra mutat rá, hogy az egyes médiumok fennmaradását és prosperálását mindenek előtt a hirdetők választása befolyásolja. Az ő kiszolgálásuk valójában fontosabb, mint a nézőké/olvasóké, mivel »a kereskedelmi médi a nagy cégeket jelent, amelyek egy terméket (olvasókat és közönséget) kínálnak üzleti partnereiknek (a hirdetőknél)«.
3. Hírforrások: a tömegmédi a számára elsőrendűen fontos politikai és gazdasági hírek forrásait a hatalommal rendelkezők kontrollálják. Eszerint a nyilvánosság kapuit nem elsősorban a médi a oldaláról ellenőrzik és működtetik (az újságírók), hanem alapvetően kívülről, a hatalom felől döntenek el, mi és hogyan juthat át azokon. A médi a így nem kontrollálja ’negyedik hatalmi ágként’ a másik hármat, hanem lényegében kiszolgálja őket.
4. Lejáratás: a hatalommal rendelkezők kezében lévő eszközökre kell itt gondolni, amelyeket a többnyire túl messzire merészkedő médiamunkások ellen alkalmaznak, sokszor magát a médiát használva fel. Olyan ’belső cenzor’ jön létre hatására, amely garantálja a médiamunkások lojalitását.
5. A mindenkori mi/ők, barát/ellenség, jó/rossz megkülönböztetés, amely nélkül a nyilvános beszéd nagy alakzatai nem építhetők fel. Chomskyék arra figyelmeztetnek, hogy a mindenkori alap-megkülönböztetés definiálásának joga és lehetősége soha nem a médi a, hanem a

¹⁰ „The term ‘biolinguistics’ was proposed in 1974 by Massimo Piattelli as the topic for an international conference he organized, held at MIT, bringing together evolutionary biologists, neuroscientists, linguists, and others concerned with language and biology, one of many such initiatives. A primary focus of the discussions was the extent to which apparent principles of language are unique to this cognitive system, plainly one of ‘the basic questions to be asked from the biological point of view’ and crucial for the study of development of language in the individual and its evolution in the species.” (Chomsky 2010)

hatalommal rendelkező elit kezében van, a médiának pedig mindenképpen alkalmazkodnia kell a sémához.”¹¹

Chomsky ismeri és érti a kortárs média szerveződését és működését, és valószínűleg tisztában van a médiatudomány utóbbi harminc évének fejleményeivel is. De nem médiatudósként szemléli a médiát, hanem a hagyományos értelemben vett kritikus értelmiségiként, foglalja össze Tóth Benedek.

Úgy vélem, és ezt annál inkább joggal tehetem, mert maga Chomsky is megerősítette, hogy a tudományos munkásságánál is fontosabbnak tartja a társadalmi igazságosságért folytatott küzdelmét. A spanyol polgárháborúról gyerekkorában írt első kis cikke óta foglalkozik a jogfosztottak ügyével. Antal Attila (2019) a kötetünkben ezt írja: „Chomsky önmagát libertariánus-szocialistaként definiálja, s e mögött az az alapvető meggyőződés húzódik meg, hogy az emberek leginkább a maximális szabadság állapotában tudnak létezni és kiteljesedni. Chomsky nem a kommunista, hanem az individuális szabadság iránt elkötelezett anarchista irányba fordul. Anarchista gondolkodásának középpontjában az áll, hogy a kellő minőségű és mennyiségű információval ellátott emberek képesek megfelelő döntések meghozására anélkül, hogy alávetnék őket valamiféle politikai autoritásnak. Anarchista megközelítése szerint nem csak a politikai, hanem a gazdasági alávetés alól is emancipálni kell az embereket. Az anarcho-szindikalista alapállást Chomsky a felvilágosodás klasszikus liberalizmusa örökösének tekinti. Chomsky politikai gondolkodásának egyik fő motívuma és egész aktivista tevékenységének egyik legmeghatározóbb csapásiránya a neoliberalis kapitalizmus kritikája: ez következik politikai gondolkodásának anarcho-szindikalista, libertariánus-szocialista gyökereiből, és ez domborodik ki a globalizáció és az USA gazdasági/politikai kormányzata felett gyakorolt metsző kritikájában. Chomsky elkötelezett a társadalom, az egyszerű emberek, az alsó 99% védelme iránt, és ízig-vérig demokrata.”

Nyelv és szabadság

Chomsky számára a nyelv természetének, az evolúciónak, a nyelvelsajátításnak, illetve a politika és a média viszonyának, általában a társadalomnak a vizsgálata nem egymástól élesen elkülönülő területek, hanem az ember szabadságának a fogalmából vezethető le. Ezt már az előző jeles évfordulója, 80 éves születésnapja alkalmából is megfogalmaztam,¹² de most a kötetből ismét Pléh Csabát idézem.:

„Chomsky emberképi hatása az »emberi lényeg« illetően az emberi szabadság újrafelfedezéséből indult ki. Abból a hitből, hogy a humántudományoknak és a társadalomtudományoknak jellegzetes emberképük van. Ez egy liberális emberképi előfeltevés, amely a szabadság gondolatát összekapcsolja a nyitott mentális rendszerek feltételezésével. Chomsky itt igazi újító magával az összekapcsolással, hiszen a racionalista hagyományt kapcsolta össze a szabadság eszmével, miközben az újkori európai hagyományban inkább az empirista ismeretelmélet kapcsolódott a szabadság tézisével. Chomsky számára az ember éppen attól szabad lény, mert nem környezet meghatározott, (vagyis) vannak olyan rendszerei, amelyek a »végtelen« szó informális korlátlansága értelmében végtelenek, s ezek alappéldája a nyelv.”

¹¹ Az idézetet a könnyebb olvashatóság érdekében jelölések nélkül rövidítettem.

¹² Kenesei 2009

Bár kötetünk Chomsky írásban megjelent munkásságára reflektál, nem lenne teljes a kép, ha említetlenül maradna a legendás tanár. Egyik tanítványa, az azóta nyelvészprofesszorrá lett Colin Phillips visszaemlékezéséből idézek: „Rendkívül elkötelezett tanár. A címe »intézeti professzor« volt, ami minden oktatói munka alóli felmentéssel járt. De bizony sok órát tartott. Minden csütörtök délutánt a nyelvészeti kurzusának tartott fenn, ami abból állt, hogy 3-4 óra hosszat beszélt az őt éppen foglalkoztató dolgokról. Mindenki ott volt. Talán tízszer annyian voltak a látogatók, mint a beiratkozott diákok. Mivel igencsak sűrűn utazott, azt gondoltuk volna, hogy egy csomó órája elmarad, de ilyesmi sose esett meg. Nehogy a diákjait elnyomják a rendszeresen jelenlévő kollégák és a vendégprofesszorok [kérdései vagy hozzászólásai], két óra múltán az összes nem-diákot kirúgta, majd felült az asztalra és addig vitázott az ott maradt hallgatókkal, amíg azok kifogytak a szuszából (ő sose adta föl elsőként). [...] Chomsky rendkívül hatékony volt a diákok munkáinak elolvasásában és értékelésében is. Teleírta a margót a megjegyzéseivel. Majdnem minden kollégájánál gyorsabb volt, jöllehet sokkal elfoglaltabb volt náluk.”¹³

Chomsky mindmáig járja az USA-t és a világot, nyelvészeti, kognitív tudományi, bionyelvészeti és társadalmi-politikai nézeteit terjesztve és megvitatva nagyszámú, sokszor egy-másfélezes hallgatóságával, ahogy ezt 2004-ben Budapesten is megtette, két alkalommal is nagyszámú közönség előtt.¹⁴

Chomsky személyes üzenete

A 2018. májusi akadémiai előadásorozatát megelőzte egy generatív nyelvészeti témájú magas színvonalú nemzetközi konferencia. Mivel mindkettőn az ő tudományos jelentőségét ünnepelték a megjelentek, igencsak szabadkozott, amikor erről tudósítottam és megkértem, küldjön egy üzenetet, de legalább néhány biztató szót a jövő nyelvészgenerációjának. Végül mégis kötélnek állt és az alábbi sorokat juttatta el a hallgatóságnak.

Mondanom sem kell, hogy örülök és hálás vagyok az Akadémia május 10-i ülésén elhangzó kedves gondolatokért. Ugyancsak örömet szerzett a pár hete lezajlott GLOW 41 sikere is. A GLOW 41 évvel ezelőtti megalapítása annak a figyelemreméltó előadásorozatnak az egyenes következménye volt, amelyet Richard Kayne az 1970-es évek közepén tartott Párizsban, és ami arra kell emlékeztessen bennünket, hogy – Riny Huijbregts és Henk van Riemsdijk kifejezését kölcsönvéve – a „generatív vállalkozás” mindig is kollektív vállalkozás volt, amelyhez sokan járultak hozzá innovatív gondolataikkal és új perspektívákkal. Kayne előadásai fiatal nyelvészeket vonzottak mindenhonnan Európából, akik

¹³ „He is remarkably dedicated as a teacher. He held the title of Institute Professor, which freed him from all teaching obligations. But he would teach plenty. Every Thursday afternoon was reserved for his linguistics class, which basically consisted of him talking for 3-4 hours about things that he was currently thinking about. Everybody came along. Probably 10 times as many listeners as registered students. Given his frenetic travel schedule, you might expect him to often miss class, but that practically never happened. In order to ensure that students didn't get drowned out by the faculty and visiting researchers who always attended his classes, he would kick out all non-students after a couple of hours, and then sit on a table and discuss with the remaining students until they ran out of steam (he never caved first). [...] Chomsky was surprisingly efficient in reading and returning students' work, always with extensive comments in the margins. He was faster than almost all of his colleagues, though he was undoubtedly busier.”

<https://www.quora.com/What-is-Noam-Chomsky-like-as-a-professor> (Hozzáférés: 2018. okt. 25.)

¹⁴ Nem tudom nem megosztani az olvasóval felhőborodásomat amiatt, hogy a Magyar Televízió, illetve jogutódja nem archiválta, s ennél fogva megsemmisítette azt az interjút, amelyet Pléh Csaba készített vele Chomsky 2004 júniusi egyetlen magyarországi látogatása alkalmából, és amely sohasem került adásba. Ezt a választ a mostani évforduló alkalmából hozzájuk intézett érdeklődésünkre kaptuk.

azután az európai nyelveknek új eredményeket felmutató intenzív kutatását indították el. Mindezt összekötötték más irányú kezdeményezésekkel, aminek a révén a generatív vállalkozás korábban nem tapasztalt terjedelmű és mélységű diszciplinává alakult.

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy az elmúlt években többet tudunk meg a nyelv természetéről, mint a nyelv tanulmányozásának teljes gazdag története során az ókortól napjainkig. Azokat a kérdéseket, melyeket a kutatók manapság feltesznek, meg sem lehetett volna fogalmazni, de még el se lehetett volna képzelni nem is olyan sok évvel ezelőtt. Emellett ez a vállalkozás a kezdetektől fogva központi része volt a kialakulóban lévő kognitív tudományoknak is, amelyeknek az alapjait az ember biológiájában Eric Lenneberg fektette le 50 évvel ezelőtt a nyelv biológiájáról szóló klasszikus könyvében. Új kérdések és kihívások jelentkeznek napról napra e tudományterületen, csakúgy mint a tudományközi kutatásokban, ahogy az emberi elme tanulmányozása megkapja a jelentőségéhez méltó figyelmet a tudomány világában. Mindazok, akik mostanában kapcsolódnak be a kutatásokba joggal számíthatnak izgalmas lehetőségekre.¹⁵

¹⁵ I am, needless to say, pleased and grateful for the kind thoughts at the Academy session of May 10. And it is also a great pleasure to learn of the success of GLOW 41 in Budapest a few weeks ago. The founding of GLOW [Generative Linguists in the Old World], 41 years ago, was a direct outgrowth of the remarkable series of lectures that Richard Kayne delivered in Paris in the mid-1970s, which should remind us that from its early days, the "generative enterprise" -- to borrow the terms of Henk van Riemsdijk and Riny Huijbregts -- has been a collective enterprise, with many people contributing innovative ideas and new perspectives. Kayne's lectures drew young linguists from all over Europe, who went on to carry out intensive and highly revealing studies of European languages, combining with other initiatives underway elsewhere to establish the generative enterprise as a flourishing discipline of unprecedented scope and depth.

It is fair to say that more has been learned about the nature of language in these years than in the entire rich history of study of language since antiquity. The questions that students are exploring today could not have been formulated, even imagined, not many years ago. Furthermore, from the outset, the enterprise has been a core part of the emerging cognitive sciences. Its foundations in human biology were firmly established by Eric Lenneberg in his classic study on biology of language 50 years ago. New and challenging questions are constantly arising within the discipline itself, and in interdisciplinary inquiries, as the study of the human mind is gaining the prominence it should have in the world of science and scholarship. Those entering the field today can look forward to exciting prospects.

A GLOW (Generative Linguists of the Old Worlds), vagyis az „Óvilág Generatív Nyelvészei”, egy nagy hatású éves konferenciasorozat és az azt gondozó nemzetközi nyelvészeti szervezet neve.

Itt említtem meg, hogy a májusi konferencián a már említett időkorlát miatt csak egy igen rövid bevezetőt tarthattam. A jelen először első változatát a Szegedi Akadémiai Bizottság 2018. november 6-i ülésén a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából elhangzott előadás számára készítettem, majd átdolgozva és kissé egyszerűsítve az *Élet és Irodalom* 2018. december 7-i számában jelentettem meg. Ennek kiegészített és bibliográfiailag adatolt újabb változata az itt publikált szöveg, amelybe – az életrajz egyes kikerülhetetlen vonatkozásaira utalva – néhány bekezdésnyit átvettem a tíz évvel ezelőtti írásomból (Kenesei 2009).

Hivatkozások

- Antal Attila. 2019. Noam Chomsky politikai gondolkodása. Ebben a kötetben.
- Barsky, Robert F. 1998. Noam Chomsky: A life of dissent. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bródy Mihály. 2019. Néhány bionyelvészeti megjegyzés. Ebben a kötetben.
- Chomsky, Noam. 1956. Three models for the description of language. *Ire Transactions On Information Theory*. 2: 113-124.
- Chomsky, Noam - Miller, George A. 1958. Finite state languages. *Information and Control*. 1: 91-112.
- Chomsky, Noam. 1959a. A note on phrase structure grammars. *Information and Control*. 2: 393-395.
- Chomsky, Noam. 1959b. Review of B.F. Skinner, *Verbal Behavior*. *Language* 35. 26-57.
- Chomsky, Noam. 1975. *The logical structure of linguistic theory*. New York: Plenum Press.
- Chomsky, Noam. 1979. *Morphophonemics of Modern Hebrew*. New York: Garland Publishing Inc.
- Chomsky, Noam. 1986. *Knowledge of Language*. New York. Praeger.
- Chomsky, 2010. Some simple evo-devo theses: how true might they be for language? <https://sites.fas.harvard.edu/~fs39x/readings/chomsky-evodevo.pdf>
- Chomsky, Noam. 2018. *Miféle teremtmények vagyunk?* Budapest: Kossuth.
- Dékány Éva. 2019. Chomsky nyelvészeti radikalizmusa. Ebben a kötetben.
- Harris, Zellig S. 1951. *Methods in Structural Linguistics*. Chicago: Chicago University Press.
- Kenesei István. 2009. „A 80 éves Chomsky jelentőségéről,” *Magyar Tudomány* 170/9, (2009), 1031-1036.
- Lees, Robert B. 1957. Review of Noam Chomsky, *Syntactic Structures*. *Language* 33. 375-408.
- Pléh Csaba. 2019. Chomsky és a pszichológia: a nyelv mentális realitása és az egyéni különbségek. Ebben a kötetben.
- Skinner, B.F. 1957. *Verbal Behavior*. New York: Appleton- Century-Crofts.
- Svenonius, Peter 2016. *Significant mid-level results of generative linguistics*. Kézirat, University of Tromsø. <http://blogg.uit.no/psv000/2016/08/30/significant-mid-level-results-of-generative-linguistics/>
- Tóth Benedek. 2019. Társadalomkritika és az egyetértés gépezete: Noam Chomsky és Edward S. Herman propagandamodelljének médiatudományos kontextusairól. Ebben a kötetben.